

УДК 930.25(477.46)

Т. А. КЛИМЕНКО*

ГОЛОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Висвітлено головні етапи розвитку Державного архіву Черкаської області, практичний внесок архівів у збереження документів Національного архівного фонду та використання інформації, що міститься в них.

Ключові слова: архіви; історія; розвиток; діяльність; документи; напрями.

В умовах розбудови України як незалежної держави спостерігається посилення уваги до проблем формування національної самосвідомості, що сприяє осмисленню історичного розвитку українського суспільства. Суттєвим чинником у цьому процесі є архіви, які зберігають задокументовану історію українського народу. Особливості розвитку архівної справи на регіональному рівні докладно простежуються на прикладі Черкаської області – унікального історичного регіону України, з яким пов'язано багато ключових подій вітчизняної історії, а також життя і діяльності геніальних постатей – Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка.

Розвиток архівної справи на Черкащині невіддільний від історії регіону й великою мірою зумовлювався суспільними та політичними подіями, що відбувалися на території України. Витоки організації архівної справи на Черкащині пов'язано зі створенням у квітні 1919 р. Центрального народного архіву Черкащини у складі Народного будинку культури. Робота зі збору документів у Черкаському повіті розпочалася у березні 1919 р. із прийняттям постанови Черкаського повітового комісаріату народної освіти про контроль за архівами, в якій наголошувалося: “Всі приватні, громадські і урядові архіви... знаходяться під безпосереднім контролем комісаріату”, без його дозволу “купівля, передача і продаж означених предметів суворо забороняється”. У травні 1919 р. Комісаріату народної освіти Черкаського повіту було передано архіви розформованих повітових установ та обладнання їхніх приміщень для створення Центрального народного архіву Черкащини¹.

Започаткування архіву проходило у складній політичній обстановці громадянської війни в країні. Військові дії, розруха, мізерне фінансування, новизна та нерозуміння справи, недостатня свідомість служ-

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

бовців привели архіви ліквідованих установ у цілковитий хаос. Саме тому перед новоствореним архівом постало завдання концентрації їхніх архівних документів. Архівістам Черкащини доводилось працювати у дуже складних умовах. В архіві зберігаються документи, які свідчать про те, що в період з 16 квітня до 2 травня 1919 р. під час бомбардування Черкас григорівцями значного пошкодження зазнали приміщення Народного будинку культури, у т. ч. й архіву.

Згідно з розпорядженням Комісаріату народної освіти Черкаського повіту від 7 травня 1919 р. комісія з ліквідації колишньої земської управи зобов'язувалася передати до Центрального народного архіву архіви колишнього управління у справах земського господарства, земської управи, інспекції народних училищ, поліції, міської управи. У циркулярному листі Черкаського окрвиконкому від 30 серпня 1925 р. «До всіх адміністраційних установ на Черкащині» зазначалося, що за одержаними від окрарху при окрвиконкомі відомостями, на Черкащині часто допускалися витрати паперу з архівів волосних, церковних та інших установ дореволюційного періоду на канцелярські потреби або в якості обгортки, навіть були факти продажу архівних документів на базарах. Визнаючи за необхідне надалі рішуче припинити таку руйнацію архівів і зберегти «архівний друкований і рукописний матеріал та діловодні документи», всім установам пропонувалося вжити заходів з упорядкування та охорони архівних документів.

Першими до архіву надійшли документи Черкаської міської управи за 1800–1910 рр., інспекції народних училищ 3-го району Київської губернії за 1900–1917 рр., повітового комісаріату Тимчасового уряду за 1917–1918 рр., повітового старости за 1918 р. та інших ліквідованих фінансових, земських, поліцейських, судових установ². Одночасно повітові Комісаріат народної освіти та ревком своїми постановами доручали культурно-просвітницькій комісії спільно з земельною управою взяти на облік та упорядкувати бібліотеки та документи архівів колишніх власників економій у маєтках Багратіона, Безрадецького, Бобринського, Бутурліна, Воронцова, Давидових, Дудченка, Енгельгардта, Орлова, Потоцького, Радзивілла, Раєвських, Терещенка та ін. Невеликі за обсягом фонди ліквідованих установ перевозилися до приміщення архіву, а великі архівні зібрання залишалися у приміщеннях ліквідованих установ і перебували під його контролем.

В організації архівної справи певну роль відіграли архівні кореспонденти, які інформували архівні установи про стан архівів на місцях, популяризували архівну справу. Крім того, на Черкащині були окремі ентузіасти, які, незважаючи на труднощі, намагалися врятувати цінні історичні джерела. Так, місцевий історик Д. П. Бочков ще у 1918 р. врятував від знищення та зосередив у своєму приватному архіві доку-

менти 35-го Орловського і 36-го Брянського полків, що дислокувалися у Черкасах, а потім були розформовані, документи полкових церков, монастирів, приватних осіб. Ці всі документи згодом він передав на зберігання в архів.

У 1923 р. були створені окружні комітети охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (ОКРКОПИС), які функціонували до січня 1925 р., і Всеукраїнський Археологічний комітет (ВУАК) при Всеукраїнській академії наук, уповноваженим яких у Черкаському окрузі був призначений О. М. Олександров. Одночасно у 1925–1927 рр. він обіймав посаду вченого архівіста Черкаського окружного архіву, а згодом – архівного управління. Разом із основними завданнями – обстеженням стану пам'яток старовини, мистецтва і природи, будинків, палаців, церков, синагог, могил, городищ і фортець, взяття їх на облік і під охорону ВУАК, комітет проводив значну роботу з комплектування місцевих музеїв цінними експонатами та документами, що передавалися до створюваних архівів. Особливу цінність мали родові архіви маєтків Балашева, Бобринського, Браницької, Бутурліна, Воронцова, Голіцина, Давидова, Дудченка, Енгельгардта, Куракіна, Лопухіних, Потоцького, Раєвського, Радзивілла, Терещенка, Трубецького, Шувалова та ін. Черкаський окружний архів активно працював у цьому напрямі з Черкаською окружною комісією з охорони пам'яток культури і природи, зокрема з її відповідальним секретарем О. М. Олександровим, який під час вивчення і виявлення пам'яток старовини й мистецтва проводив роботу з організації архівної справи на Черкащині. Разом із завідувачем окрарху Ю. О. Узембло та інструктором архіву А. Ю. Єфімовим О. М. Олександров брав на облік документи, стародруки, рукописи, грамоти, гетьманські універсали, купчі записи, реєстри, метричні книги тощо. Систематичне поповнення архівного фонду дало змогу створити багату документальну базу з історії краю.

У липні 1935 р. ЦАУ УСРР зобов'язало державні історичні архіви досконало вивчити територію, з якої надходили на державне зберігання документи основних установ і підтримувати тісні зв'язки з прикріпленими до них райміськархівами. У постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1935 р. акцентувалася увага на незадовільному “сучасному стані архівних органів”. Підставою для такого висновку слугувало те, що велика кількість документів, які зберігалися в архівах, були неупорядковані й недоступні для використання, багато документів гинуло через погані умови зберігання, спостерігалось незаконне нищення документів, а виконками і прокуратура не притягали винних до відповідальності. Істотною проблемою було кадрове питання, оскільки нерідко для керівництва роботою архівних установ призначалися особи малограмотні. Вирішенню питань архівного будівництва в регіоні сприяло удосконалення структури ЦАУ УСРР та збільшення асигнувань на утримання

архівних установ, бюджет яких з 1936 р. порівняно з 1935 р. збільшився майже втричі. Відбулося й підвищення заробітної плати працівникам, що позитивно вплинуло на закріплення архівних кадрів.

Протягом 1932–1938 рр. архів найбільш активно комплектувався документами. Істотні зміни в систему архівних установ вніс Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р. про передачу управління архівами і мережі архівних установ Народному комісаріату внутрішніх справ СРСР (НКВС СРСР), що мало неоднозначний вплив на їх розвиток³.

У березні 1939 р. Черкаський історичний архів перейшов у відання Черкаського управління НКВС УРСР. На архівні відділи УНКВС областей було покладено завдання з організації обліку, зберігання та впорядкування документів, здійснення заходів із комплектування державних архівів, визначення категорій документів, що не підлягали державному зберіганню; контроль за додержанням правил виділення цих документів із державних і відомчих архівів, видавання державними архівами довідок і копій з документів, виконання постанов Уряду з архівної справи, директив та інструкцій ГАУ НКВС СРСР, підготовка кадрів для державних архівів. Певні позитивні зрушення відбулися в розробленні методичної бази діяльності архіву, зокрема обліку та описування архівних документів, забезпеченні їх збереженості. Водночас було значно обмежено доступ до документів, розпочалося складання таємних річних звітів про роботу архіву.

Найзначнішою подією в архівному будівництві у передвоєнні роки було затвердження РНК СРСР 29 березня 1941 р. положення про Державний архівний фонд СРСР та мережі державних архівів СРСР, згідно з яким у 1941 р. Черкаський державний історичний архів втратив самостійний статус і став філією Київського обласного державного архіву. Станом на 1 січня 1941 р. тут зберігалось 2 тис. 72 фонди (289 тис. 189 справ), а на початок Великої Вітчизняної війни в архівах Черкащини було сконцентровано близько 800 тис. документів, які датувалися початком XVIII ст. і до 1936 р.

Під час Другої світової війни діяльність архіву загальмувалася. Із Черкаської філії в 1941 р. вдалося евакуювати лише документи таємних фондів, які були повернуті в повному обсязі в 1945 р. Війна нанесла матеріальній базі архіву істотних збитків. Частково були зруйновані приміщення, розпорошено і знищено фонди. Документи використовувалися різноманітними військовими і цивільними німецькими окупаційними органами для канцелярських та інших потреб. Окупанти знищили 1 тис. 626 (із 2 тис. 72 на початок 1941 р.) фондів, що включали 277 тис. 714 справ (з 289 тис. 189 на початок 1941 р.) за 1795–1936 рр.⁴, розграбували 3 тис. 200 раритетних книг науково-довідкової бібліотеки⁵.

Черкаська філія Київського обласного державного архіву поновила свою діяльність 22 грудня 1943 р. Головним завданням архівістів було збирання документів з історії війни, забезпечення їх збереженості та використання. У 1944 р. було прийнято документи 48 окупаційних установ, а також листи, що не дійшли до адресатів з німецької неволі – 732 од. зб. та 80 кг розсипу. Деякі документи доводилося виймати напівобгорілими з груб, бруду, пилу, сміття. Для збирання документів з історії Другої світової війни, а також газет, журналів, листівок цього періоду створювалися спеціальні комісії із залученням громадськості. Разом із тим, проводилася робота з упорядкування пошкоджених справ і розпорощених фондів. Ця робота була закінчена лише у 1949 р. Через недостатню площу сховищ комплектування архіву у 1946–1953 рр. було дуже обмеженим, за 8 років прийнято лише 6 тис. 300 справ. Приймалися документи лише ліквідованих установ. Головним напрямом роботи було науково-технічне опрацювання архівних фондів, створення та розвиток науково-довідкового апарату.

У перше десятиліття після визволення Черкащини від нацистських загарбників архів отримав додаткові приміщення для зберігання документів. Відновлювалася не тільки мережа державних архівів, але й збиралися документи і проводилося їх упорядкування. У 1944 р. в архіві було упорядковано 544 фонди (11 тис. 17 справ, систематизовано 28 тис. 74 справи. До 1950 р. Черкаська філія закінчила реєвакацію документів та передавання непрофільних документів Полтавському і Кіровоградському архівам.

На початку 1950-х років Архівне управління МВС УРСР стало приділяти більше уваги підвищенню кваліфікації архівістів. Більшість працівників Черкаської філії і завідувачів районних і міських архівів брали участь у роботі семінарів із підвищенням кваліфікації, на яких вивчалися питання теорії і практики, історії та організації архівної справи тощо. Однією з форм підвищення кваліфікації працівників архівних установ стали республіканські наради молодих спеціалістів, які, починаючи з 1952 р., проводило Архівне управління МВС УРСР. У цих нарадах брали участь і працівники архівних установ області, наприклад, науковий співробітник Черкаської філії А. К. Мудренко брала участь у роботі першої республіканської конференції молодих спеціалістів – істориків-архівістів, яка відбулася 15–16 травня 1952 р. у м. Києві.

Удосконаленню організації архівної справи сприяло створення у Черкаській філії в 1950 р. методичного кабінету. Тут концентрувалися правила, накази, інструкції, методичні посібники з архівної справи, які використовувалися як для підвищення кваліфікації співробітників, так і в практичній роботі архіву. На методичних нарадах в 1953 р. обговорювалися питання складання оглядів фондів та стан роботи з обліку документів.

Важливі зміни у діяльності архіву відбулися зі створенням у січні 1954 р. Черкаської області. З 18 травня 1954 р. архів продовжував свою роботу вже як новостворений Державний архів Черкаської області⁶. Для здійснення організаційно-методичного керівництва та контролю за роботою державних архівів області при обласному Управлінні внутрішніх справ 16 травня 1954 р. було створено архівний відділ із штатною чисельністю 5 одиниць. У перші місяці посади начальника відділу та старшого наукового співробітника не були укомплектовані, тому основна увага зосереджувалася на роботі експертно-перевірної комісії (ЕПК), а рішенням виконкому Черкаської обласної Ради депутатів трудящих від 7 січня 1958 р. штат архівного відділу було збільшено на 1 одиницю – інспектора.

Згідно з постановою секретаріату ЦК КПРС у серпні 1954 р. було створено партійний архів Черкаського обкому Компартії України із штатною чисельністю 3 працівники, укомплектований протягом вересня-жовтня 1954 р. Штат архіву складала: завідувач архіву – Г. М. Зудіна, яка очолювала архів протягом 30 років, науковий співробітник – Я. С. Мищенко та архіваріус О. Г. Кисленко, яка пропрацювала в архіві 42 роки. В наступні роки він поступово збільшувався.

Друга половина 1950-х років характеризується посиленням уваги до проблем забезпечення збереженості архівних документів, поліпшення їх фізичного стану. У 1957–1958 рр. до держархіву області надійшло за територіальною належністю 200 фондів, що склали близько 50 тис. справ, від Київського, Полтавського, Кіровоградського облдержархівів. Станом на 1 січня 1959 р. рівень завантаженості сховищ в Черкаському облдержархіві становив 100 %. Згодом, через відсутність вільних площ, планове комплектування було призупинено.

У наступні роки обсяг документів архіву збільшувався лише за рахунок профільних документів Черкаської області від інших облдержархівів, райдержархівів, які були ліквідовані в результаті змін адміністративно-територіального поділу області, інших форм комплектування архіву та від діючих установ обласного підпорядкування.

Зі створенням у січні 1955 р. в архіві ЕПК значно підвищилася якість всіх видів робіт, пов'язаних з експертизою цінності документів, було встановлено жорсткий контроль за порядком відбору документів на державне зберігання. З 1958 р. розпочалося часткове розсекречення документів і переведення їх на загальне зберігання. Так, у перший рік було розсекречено 66 фондів (2 тис. 851 справа)⁷.

У 1961 р. архівний відділ розробив списки установ області, документи яких підлягали і не підлягали прийманню на державне зберігання. Списки розроблялися на підставі вивчення значення і функцій діяльності установ, складу і змісту утворюваних у них документів. Згодом ці списки удосконалювалися і всі зміни обговорювалися на засіданнях

ЕПК. У зв'язку із новими вимогами до комплектування держархівів та експертизи цінності документів перебудувала свою роботу й ЕПК. Її функції полягали переважно в розгляді і затвердженні описів справ та визначенні категорій документів, які підлягали прийманню на державне зберігання. Крім того, на засіданнях ЕПК розглядалися номенклатури справ, акти про вилучення документів для знищення. Цим самим було забезпечено реальну можливість ЕПК впливати на комплектування держархівів, у результаті чого якість прийнятих за 1961–1963 рр. документів значно покращилася.

У 1962 р. облархів розпочав комплектування фотодокументами. В тому ж році надійшло 1 тис. 167 документів від редакції обласної газети “Черкаська правда”, а вже у 1963 р. – 1 тис. 426 негативів за 1954–1960 рр. та 859 документів від Центрального архіву кінофотофонодокументів. Починаючи з 1961 р., більше уваги стало приділятися збиранню документів особового походження. У 1964 р. в архіві було створено ремонтно-профілактичну групу, до обов'язків якої входили ремонт і підшивка документів⁸.

У 1966 р. архівним відділом була організована школа “Діловодство та робота архівів установ, організацій, підприємств” за 60-годинною програмою, навчання в якій проводилося з відривом від виробництва (9 навчальних днів) на базі обласного Будинку науково-технічної пропаганди. У Будинку постійно діяв консультаційний пункт, при якому співробітники архівного відділу проводили консультації з питань діловодства і роботи архівів установ. Заняття проводились як в обласному центрі, так і районних центрах області.

Важливою подією для архівістів Черкащини стало спорудження спеціального приміщення для обласного архіву з п'ятьма архівосховищами площею 3 тис. 9 м² на 1 млн 200 тис. справ. Будівництво велося з червня 1966 р. до червня 1969 р., у грудні 1969 р. будинок балансовою вартістю 309 тис. крб. був зданий в експлуатацію. На перспективу були вирішені питання комплектування архіву та надійного зберігання документів. У цей період до держархіву надійшло понад 422 тис. справ⁹.

У 1972 р. розпочала роботу Централізована зональна лабораторія мікрофільмування документів, яка обслуговувала також Кіровоградський та Херсонський обласні державні архіви. У першому десятиріччі роботи лабораторією було замікрофільмовано понад 8 тис. 200 од. зб. найцінніших документів.

У 1980–2000-х роках в архівній справі активізувалися демократичні перетворення. Це виявилось, передусім, у переведенні на загальне зберігання засекречених документів – близько 4 тис. справ фондів органів влади та управління¹⁰. У 1981–1984 рр. держархів області провів велику роботу з виявлення особливо цінних документів відповідно до

“Інструкції з виявлення, обліку, описанню і зберіганню особливо цінних документів”. Результати проведеної роботи розглядалися членами методичної наради, на якій було затверджено перелік, що налічував 108 фондів (6 тис. 55 справ за 1805–1975 рр., з них – 5 тис. 901 справа радянського періоду і 154 справи періоду до 1917 р., а також 13 од. зб. фонових документів, 72 од. зб. фотодокументів.

Згідно з рішенням Черкаської обласної Ради народних депутатів від 14 жовтня 1988 р. архівний відділ облвиконкому було ліквідовано, функції відділу щодо керівництва розвитком архівної справи в області, контролю за діяльністю державних районних та міських архівів, а також його штати перейшли до держархіву області. Протягом 1989–1991 рр. при держархіві області функціонував кооператив “Архівіст”.

За роки незалежності України держархівом області виконано понад 100 тис. запитів громадян та установ. Документи архіву широко використовувалися при підготовці збірників документів, довідників, путівників тощо. Протягом 1994–2000 рр. поступово здійснювалася комп’ютеризація всіх основних процесів діяльності архіву. З січня 2000 р. запроваджена електронна інформаційно-пошукова система, за допомогою якої ведеться електронний облік звернень громадян та контроль за їх виконанням. Розширилася тематика виставок, статей, радіо- і телепередач, в яких головна увага приділялася висвітленню невідомих сторінок історії, краєзнавчій тематиці.

Все більшого значення набувають питання підвищення фахового рівня співробітників архівів області. З 1984 р. успішно проводяться семінари підвищення кваліфікації працівників діловодного апарату та відомчих архівів, з 1996 р. – однорічні заочні курси підвищення кваліфікації співробітників районних і міських державних архівних установ¹¹.

Завдяки наполегливій і невтомній діяльності працівників держархіву області, особистому внеску кожного у розбудову архівної справи в Держархіві області зосереджено джерела минулого і сучасного розвитку регіону. Архівісти Черкащини пишаються тим, що їхня праця служить благородній справі вивчення історичного досвіду, використання уроків минулого в сучасних державотворчих процесах.

¹ Держархів Черкаської обл. (Державний архів Черкаської області). Ф. Р-150. Оп. 1. Спр. 9.

² Там само. Спр. 2.

³ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1877.

-
- ⁴ Держархів Київської обл. Ф. Р-907, Оп. 6. Спр. 11.
⁵ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-2407. Оп. 1. Спр. 4.
⁶ Там само. Ф. Р-4313. Оп. 1. Спр. 110.
⁷ З історії архівного будівництва в Україні: зб. статей, присвячений архівному будівництву на Україні/редкол.: І. Л. Бутич та ін. Харків, 1958. С. 25.
⁸ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-2471. Оп. 2. Спр. 92.
⁹ Там само. Ф. Р-2635. Оп. 1. Спр. 343.
¹⁰ Там само. Спр. 609.
¹¹ Там само. Спр. 739.

The article highlights the main ways of development of the State Archives of Cherkasy Region, the practical contribution of archives in the preservation of documents of the National Archival Holdings of Ukraine and the use of the information contained in them.

Key words: the archives; history; the development; activities; the documents; the directions.